

*ԼԻԼԻԹ ԱՍՈՅԱՆ
Գյումրիի Պետական
Մանկավարժական Ինստիտուտ*

**ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹԱԿԱՆ ՄԱԿԱՐԴԱԿԸ ԵՎ
ԳՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ XIX դ.
(ըստ 1897 թ. մարդահամարի նյութերի)**

1897 թ. Ռուսաստանում անցկացվեց Համընդհանուր առաջին մարդահամարը, ինչը պայմանավորված էր երկրում զարգացող կապիտալիստական հարաբերությունների առաջ բերած խնդիրներով և դրան նախորդող ժամանակահատվածում բնակչության ոչ լիարժեք հաշվառումով: Չնայած մինչ այդ եղած բազմաթիվ այլ հաշվառումների՝ այն եզակի համալիր պաշտոնական փաստաթուղթ էր, որն ամբողջական տվյալներ էր պարունակում նախահեղափոխական Ռուսաստանի բնակչության քանակի և սոցիալ-դասային կազմի, ինչպես նաև բնակչությանը բնութագրող այլ կարևոր հատկանիշների, այդ թվում կրթության և զրազիտության մակարդակի մասին: «Ժողովրդագրական, տնտեսական և սոցիալական բնույթի արժեքավոր թվային տվյալների» այս «շտեմարանում»¹ են ամփոփված Հայաստանի արևելյան հատվածում և կայսրության մյուս մասերում բնակչություն հաստատած հայերի մասին բոլոր, այդ թվում և կրթությանը և զրազիտությանը վերաբերող տվյալները:

Ըստ 1897 թ. մարդահամարի նյութերի զրազետ մարդիկ կայսրությունում կազմում էին բնակչության ընդամենը 21,1%-ը, բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում սովորողները՝ 0,1%-ը (108502 մարդ, այդ թվում բարձրագույն զինվորական հաստատություններում սովորողները՝ 4181 մարդ կամ երկրի բնակչության 0,003%-ը), միջնակարգ տարբեր հաստատություններում սովորողները՝ 1,01% (1275641 մարդ, որից 0,1%-ը կամ 72441 մարդ միջնակարգ զինվորական հաստատություններում): Այս ցուցանիշները խոսում են այն մա-

¹ Ишханян Б., Народности Кавказа: Состав населения, профессиональная группировка и общественное расслоение кавказских народностей (Статистико-экономическое исследование), Петроград, 1916, с. 5.

սին, որ XIX դ. վերջին Ռուսական կայսրությունում ընդհանուր առմամբ ցածր էր կրթական մակարդակը: 1894 թ. ռուսական ինը համալսարաններում սովորում էր ընդամենը 14 327 ուսանող, իսկ միջնակարգ-մասնագիտական հաստատություններում (տեխնիկական, զինվորական և այլն) դրանց թիվը հասնում էր 25-30 հազարի: Միջնակարգ ուսումնական հաստատություններում, որոնց թիվը հասնում էր 900-ի, սովորում էր 224 հազար մարդ, որից 75 500՝ իգական գիմնազիաներում: Բոլոր տեսակի ուսումնական հաստատություններում սովորում էր 3 միլիոն 360 հազար մարդ: Վերջիններս կազմում էին ընդհանուր բնակչության ընդամենը 3%-ը, չնայած այն հանգամանքին, որ ժողկրթության նախարարությանը հատկացվող գումարները կազմել էին ավելի քան 25,2 միլիոն ռուբլի:² Կրթական համակարգում վիճակը գրեթե նույնն էր նաև համընդհանուր մարդահամարի անցկացման ժամանակահատվածում, բայց, այդուհանդերձ, արտերկրյա դիտորդները բազմիցս նշում էին «ռուսական հասարակության կրթված մասի բարձր կուլտուրական մակարդակը»³:

Այլ էր իրավիճակը Կովկասում: Այստեղ պարսկական տիրապետության շրջանում գիտության և մշակույթի զարգացման մասին խոսք անգամ չեն կարող: Հայկական մարզում ռուսական իշխանությունների կողմից նոր եկեղեցական-ծխական դպրոցներ, որոնք գոյատևելու էին բնակչության հաշվին, բացվեցին միայն XIX դ. 30-ական թթ.: Ընդ որում, ժամանակակիցների վկայությամբ սակավաթիվ հայոց դպրոցներում «գիտություն չէր ավանդվում, այլ միայն կրոն և հայոց լեզու: Գիտության տարրեր կարելի էր ձեռք բերել միմիայն գիմնազիաներում: Բայց գիմնազիա էլ մեկ հատ կար և այն էլ միայն Թիֆլիսում: Մյուս տեղերում կային միայն «գավառական» ասված դպրոցներ, որտեղից դուրս էին գալիս հասարակ գրագիրներ»:⁴ Այդուհանդերձ, Հայկական մարզի եկամուտների և պետական գույքի նախարար Ի. Շոպենը վկայում էր, որ 1830-ական թթ. մեծ թվով հայեր արդեն բավականին

² Бразоль Б., Царствование императора Николая II-го (1894-1917) в цифрах и фактах, Минск, 1991, с. 9.

³ Ольденбург С., Царствование Николая II-го, Ростов-на-Дону, 1998, с. 22.

⁴ Աղայանց Դ., Մի երես մեր նորագոյն պատմութիւնից. Սոսկվա, 1891, էջ 19:

ազատ տիրապետում էին ռուսերենին և սահուն խոսում:⁵ Բնակչության կրթական մակարդակը բարձրացնելու և քրիստոնեությունը երկրամասի ոչ քրիստոնյաների մեջ տարածելու համար ցարական կառավարությունը 1822 թ. նույնիսկ Կովկաս էր ուղարկել Ավետարանչական ընկերությանը, որին իրավունք էր տրվել տեղում ուսումնարան և տպարան հիմնադրել:⁶

Անդրկովկասի ժողովուրդների մշակութային կյանքում, բացի գոյություն ունեցող եկեղեցական-ծխական դպրոցներից, մեծ դեր էին խաղում նաև տեղի լեզուների ուսուցմամբ բացվող զավառական ուսումնական հաստատությունները և գրադպրատարությունը: 1804 թ. Թիֆլիսում բացվեց երկրամասում առաջին ազնվականական ուսումնարանը:⁷ Սկզբնական շրջանում այն նախատեսված էր վրաց երիտասարդության համար, բայց ժամանակի ընթացքում այստեղ սովորելու հնարավորություն ստացան նաև հայերը, ռուս չինովնիկների երեխաները և նույնիսկ թաթարները: Տեղում գործում էր նաև իգական գիմնազիա, որտեղ 1848 թ. սովորում էր 60 սանուհի: Դասավանդումը տարվում էր վրացերենով և ռուսերենով, ապա, կախված ուսումնական հաստատության գտնվելու վայրից, նաև տեղի լեզուներով, մասնավորապես՝ հայերենով: Ընդ որում, տեղի լեզուների ուսումնասիրությունը պարտադիր էր նաև ռուս չինովնիկների համար, քանի որ կառավարությունն «ընդունակ» չինովնիկների կարիք էր զգում տարբեր ժողովուրդներով բնակեցված երկրամասում ծառայության անցնելու համար:⁸ Բացի այդ, տեղում չինովնիկների սուր պահանջը բավարարելու նպատակով Ռուսաստանի կենտրոնական նահանգներից որակյալ մասնագետների տեղափոխումը թանկ էր մտնում և բավական մեծ գումարներ էր պահանջում: Ընդ որում պարզ չէր, թե որքանով նրանք կկարողանային արդարացնել կառավարության հույսերը և կընտելանային

⁵ Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху присоединения к Российской империи, СПб, 1852.

⁶ ЦГАРФ, ф. 109, 1-ая экспедиция, 1826 год, N 51, л. 133.

⁷ Ватейшвили Д., Русская общественная мысль и печать на Кавказе в первой трети 19-го века, М., 1973, с. 56.

⁸ Модзалевский Л., Ход учебного дела на Кавказе с 1802 по 1880 год, Тифлис, 1880, с. 5.

իրենց համար օտար այս երկրամասում: Նման իրավիճակից խուսափելու համար կառավարությունը սկսեց տեղում պատրաստել անհրաժեշտ կադրեր:

1849 թ. հունիսի 11-ին հաստատված կանոնադրությամբ (Положение о воспитании кавказских и закавказских уроженцев на счет казны, в высших и специальных учебных заведениях Империи)⁹ նախատեսվում էր արտոնյալ դասերի ներկայացուցիչներից պատրաստել կադրեր Կովկասում պետական տարբեր պաշտոններ զբաղեցնելու համար: Շուտով նման հաստատությունների դռները բացվեցին նաև «կովկասցի» այլ դասերի ներկայացուցիչների երեխաների համար՝ երկրամասում առևտրին և արդյունաբերությանը զարկ տալու նպատակով: «Կովկասցի» հասկացության տակ նկատի ունեին ոչ միայն տեղաբնիկներին, այլև տեղում ծնված ռուս ազնվականների և չինովնիկների երեխաներին, որոնք աչքի էին ընկել ամբասիր ծառայությամբ: Անկախ ֆակուլտետից՝ նրանք Պետերբուրգի համալսարանում ուսումնասիրելու էին երկրամասում առավել տարածում գտած լեզուները և ավարտելուց հետո պարտավորվում էին տեղում ծառայել վեց տարուց ոչ պակաս:¹⁰ Կովկասցի երիտասարդները բարձրագույն կրթություն կարող էին ստանալ միայն Ռուսական կայսրության համալսարանական քաղաքներում՝ Պետերբուրգում, Մոսկվայում, Կազանում, Օդեսայում, որտեղ 1885 թ. գանձարանի հաշվին առանձնացվել էր 160 տեղ: Սովորողների թվում էին ոչ միայն Կովկասի տեղաբնիկներն, այլև, ինչպես վերը նշեցինք, ռուս ազնվականների ու պաշտոնյաների երեխաները, որոնք ծառայում էին այդ վայրերում:

1845 թ. Անդրկովկասում կար 3293 սովորող, որոնց թվում 2097-ը՝ պետական հաստատություններում և 323-ը՝ մասնավոր դպրոցներում:¹¹ Ընդ որում, սովորողների մեջ (1858 թ. տվյալներով)

⁹ Исмаил-Заде Д., Население городов Закавказского края в 19-ом начале 20-го века: Историко-демографический анализ, М., 1991, с. 164.

¹⁰ Свод законов Российской империи издания 1857 года, т. 3, статьи 1365 и 182.

¹¹ Кавказский календарь на 1845 год, Тифлис, 1846, Отдел III. сс. 144-145.

գերակշռում էին հայերը, ապա ռուսները, հետո միայն թաթարները:¹² 1849 թ., Կովկասյան ուսումնական օկրուգի կազմավորման նախօրեին, Անդրկովկասում գործում էր 28 ուսումնական հաստատություն, որից 24-ը՝ արական, 4-ը՝ իգական:¹³ 1855 թ. գավառական ուսումնարաններ կային Դերբենդում, Թելավում, Սղնախում, Ելիզավետպոլում, Երևանում, Նախիջևանում, Ալեքսանդրապոլում և այլուր: Նահանգական գիմնազիաներ էին բացվել Թիֆլիսում և Զուբայիսում:¹⁴

Հետագա տարիներին, կապված կայսրության քաղաքականության հետ, ուսումնական հաստատությունների թիվը զգալիորեն ավելանում էր: 1871 թ. Անդրկովկասի պետական ուսումնական հաստատությունների թիվը հասավ 87-ի, որտեղ սովորում էր 10456 մարդ, չհաշված վարժարանների և մզկիթային դպրոցների սովորողներին: 1874 թ. բացվեց Էջմիածնի Գևորգյան հոգևոր ճեմարանը, որի շրջանավարտները մեծ ներդրում ունեցան հատկապես արտերկրում հայոց մշակույթի պահպանման, կրթության զարգացման գործում:

Տարածաշրջանի մշակութային-լուսավորչական միջոցառումների շրջանակներում մշանավոր իրադարձություն էր դեռևս 1849 թ. Թիֆլիսում հանրային գրադարանի բացումը, որի սկզբնական գրքային ֆոնդը գնվել էր Պետերբուրգի համալսարանի նախկին ռեկտոր Դեզուրովից: 1865 թ. հիմնադրվեց Անդրկովկասյան թանգարանը, իսկ դրանից մեկ տարի առաջ՝ Կովկասյան հնագրական հանձնաժողովը և Ռուսական աշխարհագրական ընկերության Կովկասյան բաժանմունքը, ինչպես նաև Թիֆլիսի Գյուղատնտեսական և Երաժշտական ընկերությունները:

XIX դ. վերջին պատկերը կտրուկ փոխվեց: 1884 թ. փետրվարի 16-ին ցարը հաստատեց «Կովկասի հայ-լուսավորչական եկեղեցական ուսումնարանների մասին կանոնները», որոնցով կովկասյան իշխա-

¹² Лордкипанидзе Н., К истории Кавказского учебного округа (Первое пятнадцатилетие с 1849 г. по 1864 г.), Тбилиси, 1957, т. IX, сс. 469-470.

¹³ Նույն տեղում, էջ 460:

¹⁴ Գալոյան Գ., Ռուսաստանը և Անդրկովկասի ժողովուրդները. Ուրվագծեր նրանց փոխհարաբերությունների պատմությունից հին ժամանակներից մինչև Զոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ հեղափոխության հաղթանակը, Ե., 1978, էջ 251:

նությունները ծեռք էին բերում հայ դպրոցի ու մշակութային գործերին անարգել միջամտելու իրավունք: Երբ էջմիածնի սինոդը չենթարկվեց այդ որոշմանը, կովկասյան իշխանությունները սկսեցին փակել հայկական դպրոցները: 1885 թ. ընթացքում առանց այն էլ կրթօջախներով աղքատ Անդրկովկասում փակվեց շուրջ 300 դպրոց:¹⁵ Իսկ 1891 թ. մարտի 1-ի օրենքով բոլոր եկեղեցական-ծխական դպրոցներն անցնում էին ժողովուսավորության նախարարության ենթակայության տակ՝ միաժամանակ պահպանելով գործող էջմիածնի հոգևոր ակադեմիայի և թեմական ճեմարանների կանոնադրությունը:¹⁶ Հակառակ դեպքում դրանք դադարեցնում էին գործունեությունը:¹⁷

Այդուհանդերձ, պետք է նշել, որ հայերն աչքի էին ընկնում գրագիտության բարձր մակարդակով ողջ կայսրության մասշտաբով և, մասնավորապես, Անդրկովկասում: Ըստ 1897 թ. մարդահամարի տվյալների գրագիտությամբ հայերը զիջում էին ռուսներին և հրեաներին՝ միաժամանակ մի քանի անգամ գերազանցելով թուրք-թաթարական ժողովուրդներին:

գրագիտության տոկոսը	հրեաներ	ռուսներ	հայեր	թուրք-թաթարներ
ողջ կայսրությունում	38,33	19,78	13,05	7,5
Անդրկովկասում	29,85	61,70	10,01	2,42

Ինչպես երևում է, գրագիտության ամենացածր ցուցանիշը մահմեդականների (հատկապես աղջիկների) մոտ է, որն ավելի ակներև է դառնում ողջ բնակչության թվի հետ նրանց տվյալների համադրման դեպքում: Այս երևույթը հավանաբար բացատրվում է մահմեդականների կրոնական և կենցաղային առանձնահատկություններով: Խիստ սակավ էր նաև միջնակարգ մասնագիտական և բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում սովորող մահմեդականների թիվը: Հակա-

¹⁵ Համբարյան Ա., Արևելյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների համառոտ պատմություն (19-րդ դ. երկրորդ կես - 20-րդ դ. սկիզբ), Ե., 1983, էջ 16:

¹⁶ Հայաստանի Ազգային Արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 53, ց. 1, գ. 4041:

¹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 16, գ. 228:

ռակ դրան, հայերն աչքի էին ընկնում բավական բարձր ցուցանիշներով ոչ միայն Անդրկովկասում, այլև ողջ կայսրությունում, որի նույնիսկ ամենահեռավոր շրջաններում հիմնում էին դպրոցներ և վարժարաններ: 1881 թ. լույս տեսած եվ. Դուբլեի հասցեագրքում հանդիպում ենք կրթական համակարգում ներգրավված հայկական հարյուրավոր ազգանունների: Դրանցից են, օրինակ, Աղաբաբյան վարժարանի տնօրեն Ազամժանովը, Բեսարաբիայի գավառական ուսումնարանի պատվավոր ուսուցիչ Օդաբաշյանը և այլոք: Դրանց կողքին հիշատակվում են նաև վարչական այլ պաշտոններ զբաղեցնող հայերի անուններն ու հասցեները՝ «...Դեյանով Ի.Դ.՝ Պետական խորհրդի օրենքների դեպարտամենտի անդամ, Մկրտիչյանց՝ Աստրախանի նահանգի դատախազի օգնական, Շախվերով Ն.Ի.՝ վերոհիշյալ նահանգի գավառական ազնվականության առաջնորդ, Ամբարդանով Մ.Գ.՝ V աստիճանի կոլեգիալ քարտուղար...» և այլոք:¹⁸

Սոցիալական առումով ռուսական ուսումնական հաստատություններում մեծ մասը կազմում էին քաղաքացիների՝ վաճառականների, արհեստավորների, երեխաները, որոնք, չունենալով դասային արտոնություններ, ծգտում էին ինքնահաստատվել կրթության միջոցով՝ ծառայության անցնել և ազատվել որոշ հարկերից: Այդ իսկ պատճառով կրթության մակարդակն արտոնյալ դասերի մոտ ավելի բարձր էր, քանզի կրթությունը ծառայողական աստիճանակարգով բարձրանալու միակ ճանապարհն էր:

Մյուս խումբը կազմում էին արտոնյալ դասերի (ազնվականների, նախկին խանների, բեկերի և աղալարների հետնորդները) ներկայացուցիչների երեխաները: Գյուղացիներից շատ քչերն էին կարող սովորել և հեղինակները միաբերան խոսում էին գավառական բնակչության անգրագիտության մասին: Այս երևույթը բացատրվում էր հավանաբար նրանով, որ գյուղացիներն իրենց երեխաներին առաջին հերթին դիտում էին որպես աշխատուժ, որին ջանում էին չչեղել արտադրողական

¹⁸ Дубле Е., Всеобщая статистика Российского государства. Сборник 500000 адресов, год 4-й, 1881, М., 1881, сс. 131, 133, 140.

աշխատանքից և ընտանիքից, մանավանդ, որ դպրոցների մասին հոգածությունը նույնպես գյուղացու ուսերին էր դրված:¹⁹

1895 թ. Կովկասյան ուսումնական օկրուգի ենթակայության տակ էր գտնվում 1181 ուսումնական հաստատություն, որից 46-ը միջանակարգ, 56-ը ցածրաստիճան, 1082-ը մասնավոր և տարրական, որտեղ սովորում էր 99116 աշակերտ (սրանցից 75935-ը կամ 76,6%-ը արական սեռի, 23181-ը կամ 23,4%-ն՝ իգական) և ծառայում 5668 մարդ:²⁰ Յուրաքանչյուր դասարանում միջին հաշվով սովորում էր 43 աշակերտ, ինչը չէր կարող խոսել ուսումնական գործընթացի կազմակերպման բարձր որակի մասին: Իրավիճակը շտկելու և լուսավորությունը երկրամասում տարածելու համար կառավարությունը թույլ տվեց բացել նաև ուղղափառ եկեղեցական-ժխական դպրոցներ, որտեղ աշակերտները սովորելու էին գրել, կարդալ, ուսումնասիրելու էին քվարանություն և եկեղեցական երգեցողություն:²¹

Ուսումնական հաստատություններում սովորողները բաշխվում էին հետևյալ կերպ՝

ոստ ազգությունների՝ 54,5%-ը (54063 մարդ) կազմում էին ռուսները, 19,3% (19 147 մարդ)՝ վրացի, 12,5% կամ 12 385՝ հայ, մնացած ազգությունները չէին գերազանցում 3%-ը,

ոստ ռավանանքի՝ 73,8%-ն կամ 73 167-ը՝ ուղղափառ, 11,5%-ը կամ 11 318-ը հայ-առաքելական, 4,4%-ը կամ 4363-ը՝ մահմեդական, 4,1%-ը կամ 4 092-ը՝ բողոքական, մնացածները չէին հասնում 2,5%-ի,

¹⁹ Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1886, т. 2, ч. 1-ая, с. 2.

²⁰ Отчет попечителя Кавказского учебного округа о состоянии учебных заведений за 1895 год тайного советника Яновского, Тифлис, 1896, сс. 530.

²¹ Высочайше утвержденное Положение о церковных школах ведомства православного исповедания и об управлении школами церковно-приходскими и грамоты ведомства православного исповедания, СПб., 1902, с. 8.

ոստ դասերի՝ 63,7%-ը կամ 63092-ը գյուղացի, 20,4%-ը կամ 2020012-ը՝ քաղաքային դասերի ներկայացուցիչներ, 12,6%-ը կամ 12527-ը՝ ազնվական, 1,7%-ը կամ 1706 հոգևորական:²²

Ընդամենը Կովկասում 1895 թ. գործում էր 1420 ուսումնական հաստատություն 118180 աշակերտով (որից 88380-ը՝ արական, 29800-ը՝ իգական սեռի), որոնց թվում միայն 240 հայ-առաքելական եկեղեցական-ծխական դպրոց 19 235 աշակերտով (որոնցից 12 616-ը՝ արական, 6 619-ը՝ իգական սեռի): Դպրոցների թվով (չհաշված մահմեդականների և հրեաների կրթարանները) առանձնաճանաչում էին Կուրանի (638) մարզը, Քութայիսի (406), Թիֆլիսի (364) և Ստավրոպոլի (353) նահանգները: Երևանի նահանգում 1895 թ. կար ընդամենը 115, իսկ Կարսի մարզում՝ 23 դպրոց: Բոլոր ուսումնական հաստատությունների թիվը Երևանի նահանգում նշված ժամանակահատվածում հասնում էր 145-ի: Դրանցում սովորում էր 10 300 մարդ, որից 8 314-ը՝ արական, 1989-ը՝ իգական սեռի:²³ Սրանք գործում և գոյատևում էին զանձարանի, քաղաքային համայնքների և բարեգործական ընկերությունների տրամադրած միջոցների, ինչպես նաև ուսման վարձի շնորհիվ:

1897 թ. մարդահամարի տվյալներով ողջ կայսրության մասշտաբով գրագետ էր 153 104 հայ կամ բոլոր հայերի 13,05%-ը, որից 114 515-ը՝ արական, 38 5 89-ը՝ իգական սեռի, այսինքն՝ տղամարդկանց մոտ գրագիտության տոկոսը եռակի անգամ գերազանցում էր կանանց ցուցանիշները: Գրագետ հայերի թվից գրագետ էր ռուսերենից 66 926 մարդ (որից 48 393-ը՝ արական, 18 533-ը՝ իգական սեռի), այլ լեզուներից՝ 67 450 հայ (որից 52 625-ը՝ արական սեռի, 14 825-ը՝ իգական սեռի ներկայացուցիչ), միջնակարգից բարձր կրթություն ունեւ 18 72 8 հայ (որից 13 497-ը՝ արական, 5 231-ը՝ իգական սեռի ներկայացուցիչ /տե՛ս աղյուսակ թիվ 1/): Ընդհանուր առմամբ գրագետ էր տեղի բնակչության 36,9%-ը: Այս ցուցանիշը, չնայած ցածր էր, բայց գերազանցում էր համակայսերականը՝ 21,1%:

²² "Отчет ... за 1895 год тайного советника Яковского", сс. 534-535, 557, 558-559".

²³ ՀԱԱ, ֆ. 101, ց. 1, գ. 135:

Աղյուսակ թիվ 1. Հայ բնակչության գրագիտությունն ու կրթությունը²⁴

տարածաշրջան	գրագետ էին				միջն. և բարձր կրթ.	
	սուսերեմից		այլ լեզուներից		ար.	իգ.
	ար.	իգ.	ար.	իգ.		
Անդրկովկասայդ թվում և Երևանի նահանգ. Կարսի մարզում	31963	11259	48248	13408	9786	2783
	8535	1379	19467	3115	2277	505
	2014	844	3494	853	111	28
Հյուս. Կովկաս	6615	2861	2141	857	978	616
Եվրոպ. Ռուս.	6615	4199	1774	684	2571	1608
Միջին Ասիա	1106	212	433	75	146	19
Սիբիր	92	2	29	3	16	3
ընդամենը	48393	18533	52625	14825	13497	5231

Ըստ դավանանքի գրագետ հայերի 12,51%-ը կամ 146843 մարդ առաքելական էին, 0,41%-ը կամ 4867 մարդ՝ հայ-կաթոլիկ, 0,08%-ը կամ 1010 մարդ ուղղափառ, 75 հայ՝ մահմեդական, 0,07%-ը - կամ 925 մարդ՝ այլ դավանանքների հետևորդներ (տե՛ս աղյուսակ թիվ 2):

Աղյուսակ թիվ 2. Հայերի գրագիտությունն ըստ դավանանքի²⁵

տարածաշրջան	առաքելական	կաթոլիկ	ուղղափառ	մահմեդական	այլ
Անդրկովկաս, այդ թվում և երևանի նահանգ.	112530	3713	473	45	369
Կարսի մարզում	32539	509	97	15	118
	6530	428	13	3	168
Հյուս. Կովկաս	13327	148	196	17	182
Եվրոպ. Ռուս.	18668	994	314	8	355
Միջին Ասիա	1975	7	8	—	3
Սիբիր	143	5	19	5	16
ընդամենը	146843	4867	1010	75	925

²⁴ Աղյուսակը կազմված է ըստ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года, под ред. Н. Тройницкого, Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел., Выпуск 4. тт. 2-89, СПб, 1899-1905, (այսուհետ՝ ПВГПНРИ) — ի տվյալների հաշվարկը մերն է:

²⁵ Աղյուսակը կազմված է ըստ «ПВГПНРИ»-ի տվյալների, հաշվարկը մերն է:

Այսպիսով, 1897 թ. Համառուսաստանյան մարդահամարը, հաղորդելով կարևոր և արժեքավոր բազմաթիվ տեղեկություններ, առաջին անգամ ամբողջացրեց Ռուսական կայսրության ողջ բնակչության մշակութա-կրթական պատկերը: Միաժամանակ այն հնարավորություն ստեղծեց ամբողջի մեջ առանձնացնելու հայ ազգաբնակչությանը վերաբերող տվյալները, ըստ որոնց հայ բնակչությունն իր կրթվածությամբ և գրագիտության մակարդակով երրորդն էր հրեաներից և ռուսներից հետո՝ հետևում թողնելով վրացիներին և թուրք-թաթարներին: Ողջ կայսրության մասշտաբով 1897 թ. մարդահամարի տվյալներով գրագետ էր 153 134 հայ կամ բոլոր հայերի 13,05%-ը: Տղամարդկանց մոտ գրագիտության տոկոսը կրկնակի անգամ գերազանցում էր կանանց ցուցանիշները, ինչը պայմանավորված էր արական գիմնագիտության համեմատաբար զերակշիռ քանակով: Համաչափ էին բաշխված մայրենի լեզվից և ռուսերենից գրագետ հայերը, ինչը հնարավորություն էր ստեղծում նշանակալի ներդրում ունենալ ոչ միայն հայրենիքում, այլև կայսրության տարբեր տարածաշրջանների վարչատնտեսական ոլորտում: Հայ ազգաբնակչությունն աչքի էր ընկնում ողջ կայսրության մասշտաբով ոչ միայն արհեստավորական հմտությամբ, առևտրով և արդյունաբերության ոլորտում ունեցած գործուն մասնակցությամբ, այլև կրթվածությամբ և գրագիտությամբ, ինչի շնորհիվ ընդգրկվել էր նաև բարձրաստիճան գիմնականության շարքերը և վարչական գործունեության ոլորտը:

*ЛИЛИТ АСОЯН
Гос. Педагогический
институт Гюмри*

УРОВЕНЬ ОБРАЗОВАНИЯ И ГРАМОТНОСТЬ АРМЯНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В XIX ВЕКЕ.

РЕЗЮМЕ

В числе множества ценных и интересных сведений материалы Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. содержат довольно значимые данные об уровне образования и степени грамотности армянского населения империи как в целом, так и в отдельно взятом регионе или области. Обобщая картину культурно-образовательного уровня армянского на-

селения на фоне общего населения империи, материалы переписи позволяют заключить, что по уровню образования и степени грамотности армяне были третьими в империи - 153 134 человек или 13,05% всего армянского населения империи, уступая лишь евреям и русским. Однако по степени грамотности преобладало мужское население, владеющее в равной степени как родным, так и русским языком, что позволяло занимать высокие административные посты и удостаиваться высших воинских чинов и званий.